# BADIIY MATNDA EKOLOGIK MAZMUN VA UNING IFODALANISH VOSITALARI

**Safarova Dildora**
**dotsent JDPU**

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada badiiy matnda ekologik mazmunning namoyon bo‘lishi, tabiat va inson munosabatlarining badiiy talqini hamda ekologik g‘oyalarni ifodalashda qo‘llaniladigan tasviriy vositalar tahlil qilinadi. Ekologik mazmunning peyzaj, ramz, metafora, epitet, jonlantirish va obrazlar tizimi orqali ifodalanish xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, Chingiz Aytmatovning “Oq kema” qissasi va Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romanidagi tabiat, yer va inson munosabatlariga oid jihatlar ekologik-tahliliy yondashuv asosida ko‘rib chiqiladi.

**Kalit so‘zlar:** badiiy matn, ekologik mazmun, tabiat tasviri, ekotanqid, peyzaj, ramz, metafora, jonlantirish, ekologik tafakkur, badiiy ifoda vositalari.

**Kirish (introduction)** Bugungi globallashuv sharoitida ekologik muammolar insoniyat oldida turgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Tabiiy resurslarning kamayishi, atrof-muhitning ifloslanishi, iqlim o‘zgarishi va biologik xilma-xillikning qisqarishi insonning tabiatga bo‘lgan munosabatini qayta ko‘rib chiqishni talab etmoqda. Mazkur jarayonda adabiyotning o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki badiiy adabiyot nafaqat inson kechinmalari va ijtimoiy munosabatlarni, balki inson bilan tabiat o‘rtasidagi murakkab aloqalarni ham badiiy aks ettiradi.

Badiiy matndagi ekologik mazmun deganda tabiat, tirik organizmlar, tabiiy muhit va inson faoliyati o‘rtasidagi munosabatlarning asar g‘oyasi, obrazlar tizimi, syujet va tasviriy vositalar orqali ifodalanishi tushuniladi. Bunda tabiat oddiy manzara yoki voqealar kechadigan makon sifatida emas, balki asarning mazmunini

shakllantiruvchi, qahramonlar ruhiyatiga ta'sir ko'rsatuvchi va muayyan g'oyaviy vazifani bajaruvchi badiiy unsur sifatida namoyon bo'ladi.

Ekologik mazmunni o'rganishda ekotanqidiy yondashuv muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ekotanqid adabiyot va tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi ilmiy yo'nalishdir. Cheryll Glotfelty va Harold Fromm tahriri ostida nashr etilgan *The Ecocriticism Reader* to'plamida adabiy asarlarni ekologik nuqtayi nazardan o'rganishning nazariy asoslari yoritilgan [1]. Lawrence Buell esa badiiy matnda tabiiy muhitning badiiy va axloqiy ahamiyatini tahlil qilish masalasiga e'tibor qaratgan [2].

Maqolaning maqsadi badiiy matnda ekologik mazmunning ifodalanish xususiyatlarini aniqlash, uni yuzaga chiqaruvchi asosiy badiiy vositalarni tavsiflash hamda o'zbek va jahon adabiyoti namunalarida tabiat tasvirining g'oyaviy-badiiy vazifalarini tahlil qilishdan iborat.

**Metodlar (methods)** Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tipologik, kontekstual va badiiy matn tahlili metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlar ekologik mazmunning asar tarkibidagi o'rnini aniqlash, tabiat tasvirining qahramonlar ruhiyati bilan aloqasini yoritish va badiiy ifoda vositalarining estetik vazifalarini ochib berishga xizmat qildi.

Tahlil materiali sifatida Chingiz Aytmatovning "Oq kema" qissasi hamda Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romani tanlandi. Ushbu asarlar tabiat, yer, insoniy qadriyatlar va jamiyat munosabatlarini badiiy yoritish imkoniyatlari nuqtayi nazaridan ko'rib chiqildi.

Tadqiqot jarayonida, avvalo, ekologik mazmun bilan bog'liq obrazlar va tasvirlar ajratildi. Keyin ularning syujet, qahramonlar ruhiyati va asarning umumiy g'oyasi bilan aloqasi o'rganildi. Shuningdek, peyzaj, ramz, metafora, epitet va

jonlantirish kabi badiiy vositalarning ekologik g‘oyani ifodalashdagi o‘rni tahlil qilindi.

**Natijalar (results)** Tahlil natijalari badiiy matnda ekologik mazmun bir necha asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Birinchidan, ekologik mazmun tabiat tasviri, ya’ni peyzaj orqali ifodalanadi. Peyzaj asarda voqealar sodir bo‘ladigan makonni tasvirlash bilan cheklanmaydi. U qahramonning ruhiy holatini ochish, asarning hissiy muhitini shakllantirish va muayyan g‘oyani kuchaytirish vazifalarini ham bajaradi. Masalan, sokin tabiat manzarasi osoyishtalik va uyg‘unlikni ifodalasa, qurigan daraxtlar, suvsiz yer yoki vayron bo‘lgan tabiiy makon ekologik muvozanatning buzilishi bilan bog‘liq salbiy holatlarni anglatishi mumkin.

Ikkinchidan, ekologik mazmun ramzlar orqali yuzaga chiqadi. Badiiy asarda daraxt, suv, tog‘, daryo, tuproq va hayvonot dunyosi muayyan ma’naviy yoki ijtimoiy mazmun kasb etishi mumkin. Bunday obrazlar tabiatning inson hayotidagi o‘rnini ko‘rsatish bilan birga, milliy xotira, avlodlar davomiyligi va ma’naviy qadriyatlarni ham ifodalaydi.

Uchinchidan, metafora, epitet va jonlantirish kabi tasviriy vositalar tabiatni badiiy jihatdan jonli va ta’sirchan ko‘rsatishga xizmat qiladi. Tabiat hodisalarining inson kechinmalariga qiyoslanishi yoki tabiatga insonga xos xususiyatlarning berilishi o‘quvchining hissiy munosabatini kuchaytiradi. Natijada ekologik mazmun faqat axborot shaklida emas, balki estetik va emotsional ta’sir vositasida ham yetkaziladi.

To‘rtinchidan, ekologik mazmun qahramonlar xarakteri va xatti-harakatlari orqali ochiladi. Insonning tabiatga mehr bilan munosabatda bo‘lishi, undan oqilona foydalanishi yoki tabiiy boyliklarga beparvoligi uning axloqiy qiyofasini belgilovchi

omil sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Shu tariqa tabiat tasviri asardagi ziddiyatlar va g‘oyaviy qarashlarni yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Chingiz Aytmatovning “Oq kema” qissasida tabiat, afsona va insoniy qadriyatlar o‘zaro uzviy bog‘langan. Asardagi shoxdor ona bug‘u haqidagi rivoyat tabiat bilan bog‘liq muqaddaslik, ajdodlar xotirasi va ma’naviy mas’uliyat tushunchalarini ifodalovchi muhim ramziy qatlamni tashkil etadi. Tabiatga nisbatan zo‘ravonlik va beparvolik esa insonning ma’naviy olamidagi ziddiyatlarni ochishga xizmat qiladi. Shu jihatdan asardagi ekologik mazmun faqat tabiiy muhitni asrash masalasi bilan cheklanmay, insoniylik va axloqiy mas’uliyat muammolarini ham qamrab oladi [3].

Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romanida yer va dalaga oid tasvirlar inson hayoti, mehnat, tarixiy xotira va avlodlar taqdiri bilan chambarchas bog‘liq holda talqin etiladi. Yer badiiy matnda moddiy ne’mat manbai bo‘lish bilan birga, insonning o‘zligi va tarixiy tajribasini belgilovchi qadriyat sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli asardagi yer va mehnat bilan bog‘liq obrazlarni ekologik nuqtayi nazardan o‘rganish inson va tabiiy muhit munosabatlarining ijtimoiy-ma’naviy qirralarini anglashga yordam beradi [4].

**Muhokama (discussion)** Olingan natijalar ekologik mazmunning badiiy matnda alohida bir tasvir yoki jumla doirasida emas, balki asarning barcha tarkibiy qismlari bilan uzviy aloqada shakllanishini ko‘rsatadi. Tabiat tasviri, qahramonlar ruhiyati, syujet rivoji va ramziy obrazlar bir-birini to‘ldirgan holda ekologik g‘oyaning badiiy yaxlitligini ta’minlaydi.

Ekologik mazmunni ifodalashda **peyzaj** muhim o‘rin egallaydi. U tabiatning tashqi ko‘rinishini tasvirlash orqali asarning hissiy muhitini yaratadi. Biroq peyzajning badiiy vazifasi faqat manzara chizish bilan chegaralanmaydi. Masalan, tabiatning buzilgan yoki xarob holatda tasvirlanishi qahramonlar faoliyati

oqibatlarini anglatishi, tabiiy uyg‘unlik esa insonning ma’naviy ehtiyojlari bilan bog‘lanishi mumkin.

**Metafora va epitetlar** ekologik mazmunning obrazli ifodalanishiga xizmat qiladi. Muayyan tabiiy hodisaning inson hayotiga qiyoslanishi yoki tabiat obyektiga hissiy-baholovchi sifatlarning berilishi tasvirning ta’sirchanligini oshiradi. Bunday vositalar o‘quvchini tabiatga oddiy kuzatuvchi sifatida emas, balki u bilan ma’naviy aloqada bo‘lgan inson sifatida munosabatda bo‘lishga undaydi.

**Jonlantirish** vositasida tabiatga insoniy xususiyatlar beriladi. Shamolning “nolishi”, daraxtning “sukut saqlashi” yoki yerning “bag‘riga olishi” kabi ifodalar badiiy matnda tabiatning hissiy obrazini yaratishi mumkin. Bu usul tabiat va inson o‘rtasidagi yaqinlikni kuchaytiradi hamda ekologik muammolarning ruhiy ta’sirini chuqurroq his etishga yordam beradi.

**Ramzlar tizimi** esa ekologik mazmunni keng ma’noli g‘oyalar bilan bog‘laydi. Suv hayot va poklikni, daraxt davomiylik va avlodlar bog‘liqligini, yer esa tiriklik, mehnat va xotirani anglatishi mumkin. Biroq ramzlarning ma’nosi barcha asarlarda bir xil bo‘lmaydi; u asarning tarixiy-madaniy konteksti va muallifning badiiy niyatiga ko‘ra shakllanadi.

Ekotanqidiy yondashuvning ahamiyati shundaki, u tabiatni inson manfaatlariga xizmat qiluvchi oddiy vosita sifatida ko‘rish bilan cheklanmaydi. Greg Garrard ekologik tanqid doirasida tabiat, ifloslanish, yashash muhiti va insonning tabiiy olamga munosabati kabi masalalarni adabiy tahlilning muhim yo‘nalishlari sifatida ko‘rib chiqadi [5]. Ushbu yondashuv badiiy asarlarda ekologik muammolarni aniqlash bilan birga, insonning tabiat oldidagi mas’uliyati va tabiatga oid madaniy qarashlarni ham tadqiq etish imkonini beradi.

Shunday qilib, ekologik mazmunni tahlil qilishda faqat tabiat tasvirining mavjudligiga e’tibor qaratish yetarli emas. Muhimi, tabiat tasviri qanday badiiy

vositalar yordamida yaratilgani, qanday g‘oyani ifodalashi va asarning umumiy mazmuniga qanday ta’sir ko‘rsatishini aniqlashdir. Bu yondashuv adabiy asarning estetik xususiyatlari bilan uning ekologik-ma’rifiy imkoniyatlarini birgalikda baholashga yordam beradi.

**Xulosa (conclusion)** Badiiy matnda ekologik mazmun tabiat va inson o‘rtasidagi munosabatlarni badiiy-estetik jihatdan yorituvchi muhim tarkibiy qatlam hisoblanadi. U peyzaj, ramz, metafora, epitet, jonlantirish hamda qahramonlar obrazlari orqali namoyon bo‘ladi. Mazkur vositalar tabiat manzarasini tasvirlash bilangina cheklanmay, insonning ma’naviy dunyosi, axloqiy mas’uliyati va tabiiy muhitga munosabatini ochib berishga xizmat qiladi.

Chingiz Aytmatovning “Oq kema” qissasi va Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romanini ekologik nuqtayi nazardan o‘rganish tabiat, inson, tarixiy xotira va ma’naviy qadriyatlar o‘rtasidagi aloqalarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Ushbu asarlar misolida ekologik mazmunning ramziy obrazlar va badiiy tasvirlar bilan uyg‘un holda shakllanishini kuzatish mumkin.

Umuman olganda, badiiy matnning ekologik mazmunini o‘rganish adabiyotshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Bunday tahlil o‘quvchining ekologik tafakkurini rivojlantirish, tabiatga nisbatan mas’uliyatli munosabatni shakllantirish va badiiy asarning g‘oyaviy-estetik imkoniyatlarini kengroq anglashga xizmat qiladi.

## Foydalanilgan adabiyotlar

1. Glotfelty, C., Fromm, H. (eds.). *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Athens: University of Georgia Press, 1996.
2. Buell, L. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.

3. Aytmatov, Ch. *Oq kema*. Qissaning o‘zbek tilidagi nashri.
4. Murod, T. *Otamdan qolgan dalalar*. Roman.
5. Garrard, G. *Ecocriticism*. 2nd ed. London and New York: Routledge, 2012.